

LUND UNIVERSITY

Källkritik och nya publiceringsformer

Sundin, Olof; Francke, Helena

2016

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Sundin, O., & Francke, H. (2016). *Källkritik och nya publiceringsformer*. Skolverket.

Total number of authors:
2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Källkritik och nya publiceringsformer

Helena Francke, Högskolan i Borås och Olof Sundin, Lunds universitet

Inledning

Internet med dess många publiceringsformer har inneburit en renässans för intresset för källkritik. När vem som helst kan publicera information om i det närmaste vad som helst blir tillvägagångssätt för att kunna värdera hur trovärdig en källa är av stor vikt. I många av dessa publiceringsformer finns det ingen förhandsgranskning av texter och ansvaret för att granska faller på läsaren. Det kan uttryckas som att vi i många av nätets publiceringsformer går från förhandsgranskning till efterhandsgranskning av texter. I Del 4 av denna modul resonerar vi om konsekvenserna av dessa, och andra, förändringar för källkritik. Vi utgår från konkreta exempel, bland annat Wikipedia, men kan givetvis inte täcka in alla olika publiceringsformer. Vi tar utgångspunkt i frågor om vad författarskap innebär i nya medieformat och hur man kan arbeta med källkritiska problemställningar när författarskapet inte alltid är tydligt.

I texten behandlar vi främst publiceringsformer där författarskapet skiljer sig från så kallade traditionella medier på ett strukturellt vis som är inbyggt i den plattform eller de förutsättningar som gäller för publiceringsformen. Med traditionella publiceringsformer menar vi sådana som vuxit fram i den tryckta informationens era, exempelvis böcker och dagstidningar, men som nu ofta existerar parallellt med digitala medier. Det vi kallar för nya publiceringsformer är många gånger 15 år gamla så ”ny” är i sammanhanget en definitionsfråga. Det kan handla om det som vi ibland kallar *användar- eller deltagargenererade medier* där tröskeln för att bidra är låg, till exempel när man deltar i textproduktion genom att kommentera ett blogginlägg eller laddar upp en video på YouTube. I flera fall är dessa användargenererade medier också *kollaborativt skapade*, det vill säga de skapas gemensamt av personer, ibland hundratals, som ofta inte känner varandra. Andra benämningar som ofta används med liknande betydelse är *sociala medier* och *webb 2.0*.

En bakgrund i styrdokumentet

Liksom när det gäller sökning av information är källkritik, särskilt i relation till nya publiceringsformer, något som skolan har haft svårt att göra till ett innehåll för lärande, för undervisning och för bedömning (Limberg & Folkesson, 2006; Sundin, 2015). Som beskrivs i Del 3 av modulen tas källkritik upp på olika vis på både övergripande nivå och i specifika mål i kursplaner i Lgr11 och i ämnesplaner i Gy11. Formuleringarna är emellertid ofta relativt allmänna. En utgångspunkt i denna text är att källkritik, tillsammans med informationssökning, kan ses som ett viktigt samtida kunskapsfält i sig, även om den bör behandlas i relation till annan ämnesundervisning.

För att kunna agera källkritiskt krävs kunskap inte enbart om ämnesinnehåll utan också om den infrastruktur med vars hjälp man tar del av information (Francke & Sundin, 2010). Samtidigt problematiseras inte källkritik i läroplanerna på ett sådant sätt att hänsyn tas till de publiceringsformer som har vuxit fram med internet och där just författarskapet är svårt att fastställa (Sundin, 2015). Det gäller såväl kunskap om varför viss information blir synlig och inte annan, vilket diskuteras i Del 2 av denna modul, och kunskap om hur information produceras i specifika fora såsom t ex i Wikipedia. Appliceringen av traditionella metoder för källkritik är många gånger viktiga också på nätet, men det räcker inte att enbart kunna granska specifik information som hamnar högt upp i ett flöde eller i en träfflista i enlighet med traditionella kriterier. Det är viktigt att förstå hur informationen skapas, i vilka sammanhang den ingår och varför vi stöter på den i en viss kontext.

Författarskap, upphov och auktoritet

Historiskt sett har de källor som är relevanta att bedöma källkritiskt framför allt varit personer eller dokument. I dagens medielandskap förändras villkoren för vad en källa kan vara. Vid exempelvis en sökning på Shakespeare presenteras en faktaruta till höger med uppgifter om författaren hämtade från Wikipedia. Funktionen kallas för Knowledge Graph och innebär att Google Sök ibland redan på sidan med träfflistan sammanställer ”svar” på den fråga som har ställts i en sökning. I många fall kan det vara svårt för läsaren att bestämma ursprung och kvalitet på uppgifter som har sammanställts i en så kallad mash-up (dvs när information från flera källor sammanställs till en ny källa), en faktaresurs som Gapminder eller ett kollaborativt producerat verk som Wikipedia. Det blir också alltmer så att gränsen mellan det informella och det formella som ibland förknippas med det muntligt respektive det skriftligt formulerade, suddas ut i de ofta direkta men offentliga kommentarer som ges i kommentarsfält, på forum eller i Facebook-grupper. På vissa webbplatser, såsom diskussionsforumet Flashback, gör användandet av pseudonymer det svårt att granska en författares trovärdighet på traditionellt sätt. Det händer också att någon utger sig för att vara någon annan, som när falska Twitter- och Facebook-konton skapas i kända personers eller organisationers namn. Det gör att de metoder för källkritik som bygger på att identifiera författaren till en källa och bedöma om författaren trovärdigt kan yttra sig om en specifik fråga behöver kompletteras med andra metoder. Nya krav ställs på hur man kan fastställa det rimliga i att vi ska tro på en specifik utsaga (jmf Lankes, 2008).

Innan vi går vidare behöver vi närma oss frågan om vad en författare egentligen är och om det i praktiken är något nytt med kollaborativt författarskap. Poststrukturalistiskt inriktade litteraturteoretiker som Roland Barthes (1977/1968) och Michel Foucault (1993/1969) ifrågasatte i några berömda essäer på 1960-talet relationen mellan författare och text och rimligheten i att vi läser texter i ljuset av vad vi vet om författaren. Det kan tyckas som att steget från litteraturkritik till källkritiska resonemang på internet är långt, men i praktiken är författarrollen ofta komplicerad och måste förstås i relation till såväl historia som samtid, struktur och samhälle likväl som psykologi. Det är många gånger svårt att fastställa en unik enskild författare även i så kallade traditionella medier och trovärdighet kan förknippas med förlag och redaktör likväl som med författare. Tryckta uppslagsverk har till exempel sällan namngivna författare och även om de har det är det traditionellt själva uppslagsverket vi

litar på snarare än författaren till enskilda artiklar. I forskningssammanhang understryks ofta hur kunskap är kollaborativ och skapas av många inblandade. En vetenskaplig artikel i ämnet fysik kan inte sällan ha hundratals författare eftersom så många medverkar på olika vis och i olika stadier vid forskningen i en stor forskningsanläggning. Det betyder inte att alla dessa författare faktiskt har bidragit till att skriva artikeln utan de har bidragit på ett eller annat vis till de resultat som presenteras.

Vems auktoritet?

Vem som är en kognitiv auktoritet (se Del 3 av denna modul) och vikten av det som traditionellt har betraktats som trovärdiga källor ifrågasätts ofta, inte minst i sociala medier, till förmån för egna erfarenheter, alltså förstahandserfarenheter. Andra med erfarenheter som kan bekräfta den egna erfarenheten blir då också lätt kognitiva auktoriteter. Doty (2015) har t ex visat hur uppgifter på webbsidor och i kommentarsfält som handlar om vaccinationer ibland hänvisar till traditionella auktoriteter som utbildad sjukhuspersonal och vetenskapliga studier, medan andra som kommenterar prioriterar sina egna upplevelser men också lyssnar till andrahandskunskap i form av andras erfarenheter som bekräftar de egna. Denna tendens att lita på uppgifter som bekräftar de egna förväntningarna eller värderingarna kallar Patrick Wilson för ”inneboende rimlighet” (intrinsic plausibility) (1983, s. 24-25; vår övers.). Den inneboende rimligheten i vad som framställs och hur det framställs är ett redskap som ofta används för att bedöma trovärdighet. Det kan handla om att det som sägs överensstämmer med vad vi tror oss veta och anser sedan tidigare, men också t ex att en webbsida ger intryck av att vara professionellt skapad och har en logotyp som stämmer överens med vad vi förväntar oss. Den inneboende rimligheten bedöms ofta i samspel med sådana tumregler som diskuteras i Del 3 av denna modul. Samtidigt som det kan vara ett användbart redskap att se till en källas inneboende rimlighet så blir vi då också beroende av att vår egen uppfattning är rimlig. När vi förlitar oss alltför mycket på en källas inneboende rimlighet måste vi vara uppmärksamma på att vi kanske bekräftas i en felaktig eller alltför avgränsad uppfattning, eller att någon kan utnyttja våra förväntningar på källan för att framställa den som trovärdig. Ett exempel på det senare kan vara att en webbsida ger intryck av att vara professionellt producerad.

Kunskap om källor skapas på olika vis. En person som har varit aktiv inom ett område, det kan vara ett vetenskapligt fält eller en idrottsgren, har ofta byggt upp en kunskap som gör att vederbörande dels är bekant med vilka författare eller andra källor som uttalar sig inom området och dels kan navigera mellan de olika ståndpunkter som finns. Man har kanske lärt sig att skilja mellan forskare som företräder biologiska förklaringar på en företeelse och de som företräder sociala förklaringar, men kan också utifrån en text vanligen identifiera dessa olika positioner utan att veta vem författaren är. I användargenererade medier kan givetvis sådan kunskap vara användbar. Dessa medier inbjuder i vissa fall också till att bli deltagare i en gemenskap. Det går att följa en bloggare över tid och skapa sig en uppfattning om dennes ståndpunkter och hur trovärdig man bedömer att personen är, precis som man kan följa ledarskribenter eller kritiker i pressen. Aktivt deltagande i produktion av en källa kan också bidra till att öka kunskapen om dem som skriver. En jämförelse mellan hur redaktörer på Wikipedia och gymnasieelever gör trovärdighetsbedömningar i Wikipedia

visade att redaktörer ofta hade en uppfattning om andra aktiva Wikipedia-redaktörer som de utnyttjade när de bedömde trovärdigheten hos en artikel (Francke & Sundin, 2010). I studien visas att en sådan uppfattning utgick från vilka bidrag vederbörande hade gjort i olika sammanhang och inte var kopplad till att man till exempel visste vem som låg bakom en pseudonym. Det var inte nödvändigt att redaktörens identitet var känd. På detta vis skapades många gånger förstahandskunskap om andra användare och en uppfattning om kvaliteten och trovärdigheten hos deras bidrag på Wikipedia. Denna förstahandskunskap saknade gymnasieelever som inte var Wikipedia-redaktörer vilket gjorde att de var mindre väl rustade för källkritiska bedömningar på Wikipedia. (Francke & Sundin, 2010)

Socio-tekniska produktionsförutsättningar

Studien som jämförde gymnasieelevers och Wikipedia-redaktörers källkritiska bedömningar av Wikipedia-artiklar visar också att redaktörerna utnyttjade sin erfarenhet av Wikipedias struktur som en del i sina källkritiska bedömningar (Francke & Sundin, 2010). Det kan nämnas att Wikipedia-redaktörerna inte nödvändigtvis litade mer på Wikipedia-artiklar än vad gymnasieeleverna gjorde, men de baserade ofta sin analys på en kunskap om Wikipedias produktionsförhållanden. Exempelvis besökte de ibland diskussionssidan för att se om några särskilda delar av innehållet diskuterades i relation till en artikel, och de analyserade historiken för att se hur ofta, vad och av vem som artikeln uppdaterades.

Detta exempel illustrerar hur plattformens och internets utformning kan användas i den källkritiska analysen (se även Del 2 av denna modul). Liknande funktioner finns i exempelvis tryckt facklitteratur där det ofta finns en innehållsförteckning som hjälper oss att snabbt bedöma vad boken täcker in och vilka författare som har bidragit med olika kapitel. I digitala medier finns ytterligare sådana hjälpmedel. Webbadressers struktur berörs kort i Del 3 av denna modul. Externa tjänster kan utnyttjas för att exempelvis undersöka vem som ligger bakom en viss IP-adress eller domänadress (se till exempel Alexanderson, 2012).

Till detta kan läggas sådant som att titta på geotagging i bilder eller sociala medier, såsom Facebook eller Instagram, för att bedöma var en bild är tagen eller var en person befunnit sig. När den som laddar upp ett inlägg väljer att inkludera geotaggen så syns den för andra användare. I mobiler med GPS och inbyggd kamera sker också en automatisk geotagging som hamnar i fotots metadata.

Dessa tekniska funktioner kan inte betraktas som fristående eller neutrala utan samspelar nära med sociala funktioner av olika slag. Viktiga sådana funktioner utgår ifrån källornas produktionsförhållanden och de ekonomiska, juridiska, politiska och kulturella sammanhang i vilka plattformar och källor skapas. I det följande exemplifieras några sådana socio-tekniska och ekonomiska förutsättningar i ett urval vanliga användargenererade medier med fokus på hur det påverkar källkritisk analys. Därefter ges ett mer utförligt exempel baserat på genren uppslagsverk.

Användargenererade medier

Bloggar

Bloggen var ett av de tidigaste sociala medierna (Rettberg, 2008). De allra flesta bloggare utnyttjar någon form av bloggplattform. En del plattformar erbjuder möjlighet att låta bloggen lagras och tillgängliggöras hos tjänsten, ibland mot en avgift som gör att reklam inte syns, men det finns också plattformar som kan installeras på bloggarens egen server. Om bloggen ligger på egen domänadress går det att undersöka vem som är ansvarig för domänen. Bloggande tar sig många olika uttryck, alltifrån relativt privata sådana till att utgöra kanaler för att sprida forskning, journalistik, politik och reklam, att bygga varumärken, eller att möta likasinnade och sprida eller få tillgång till information som inte sprids i traditionella kanaler (Rettberg, 2008; Kjellberg, 2010; Kaye & Johnson, 2011). Bloggplattformar ger möjlighet att skapa samtal och kontakt mellan bloggare genom kommentarer, track backs och blog rolls. Tillsammans benämns de nätverk som skapas ibland bloggarens, och forskare har lyft fram att bloggarens har fyllt en viktig roll som en del av offentligheten men att den funktionen i allt högre grad har kommit att försvinna (Halavais, 2016). Snarare har många bloggar professionaliserats (Drum, 2015) och ibland kommersialiserats. Vissa bloggare har kunnat tjäna pengar på sitt bloggande baserat på både annonser och på sponsring genom att de skriver om produkter eller tjänster som de har fått gratis eller får betalt för att recensera (Halavais, 2016). I sådana sammanhang, liksom när bloggaren bygger ett varumärke som journalist eller krönikör, blir antalet läsare centralt. Det kan leda till inlägg av mycket hög kvalitet men också till inlägg som formuleras sensationsinriktat för att öka möjligheten för spridning i andra sociala medier (Rettberg, 2008). De olika funktioner som bloggen fyller gör att frågan om vad en blogg är idag är relativt komplex och att det är viktigt att uppmärksamma avsändare, syfte och tendens i bloggen.

Diskussionsforum

Diskussionsforum är, precis som bloggar, av väldigt olika karaktär. Grunden är att de ger användaren möjlighet att ställa frågor eller diskutera en fråga. I vissa fall kan de också fungera som känslomässigt stöd (Rodgers & Chen, 2005). En del diskussionsforum har mer eller mindre välförtjänt dåligt rykte som samlingsplatser för fördomar och näthat medan andra forum upprätthålls av intressegemenskaper eller av företag. En svårighet när det gäller att bedöma trovärdigheten hos enskilda inlägg på ett diskussionsforum är att användarna ofta utnyttjar pseudonymer. Liksom när det gäller många andra typer av användargenererade medier kan bedömningen av om ett inlägg är relevant att använda ha att göra med för vilket syfte uppgiften ska användas och vilket ämnesområde det gäller (Francke, Sundin & Limberg, 2011). Det är ibland viktigt att skaffa sig en uppfattning om en större del av ett forum, och inte enbart en specifik så kallad tråd, för att kunna bedöma tendenser och ståndpunkter som finns på forumet och för att förstå vilken jargong som används. I vissa fall kan deltagarna på ett forum bidra till den källkritiska bedömningen. En finsk studie (Savolainen, 2011) undersökte inlägg i trådar på diskussionsforum som behandlade potentiellt kontroversiella frågor (hälsokost och rasism). Studien visar att deltagarna i sina inlägg bedömde trovärdigheten hos de andra deltagarna och kvaliteten i

deras meddelanden i så många som en femtedel av inläggen. Det kan dock finnas anledning att fundera över om de källkritiska synpunkter som lyftes fram i inläggen utgör ett retoriskt medel för att underminera meningsmotståndares argument, vilket gör att eventuell tendens i inläggen behöver uppmärksammas.

Sociala nätverkstjänster

Sociala nätverkstjänster samlar människor och låter dem dela sina erfarenheter, tankar, bilder, filmer och länkar med varandra samt låter andra medlemmar av nätverket kommentera, gilla och dela inläggen. Några av de mest populära är Facebook, YouTube, Instagram och Twitter. Denna typ av tjänster är inte kollaborativa på ett sådant sätt att människor arbetar gemensamt med en text eller motsvarande. Däremot delar och interagerar människor på ett sådant sätt att visst innehåll sprids snabbare än annat. I sociala nätverkstjänster kan nyheter spridas med mycket hög hastighet och lockelsen att dela något kan vara större än intresset för en nödvändig källkritisk reflektion. ”Viralgranskaren” är när detta skrivs en avdelning av tidningen Metro som just granskar sådana nyheter för att bedöma deras äkthet och förmedlar källkritiska metoder.

Liksom i fallet med sökmotorer måste sociala nätverkstjänsters algoritmer lösa vilken information som ska presenteras för vilka användare (Haider & Sundin, 2016; se även Del 2 av denna modul). I till exempel Facebook utgjorde närhet, vikt och aktualitet de faktorer som till en början bestämde hur nyheterna i flödet presenterades (Bucher, 2012), men sedan 2013 är dessa kompletterade med en lång rad faktorer. Att reflektera över varför vissa inlägg visas högt upp i flödet eller annonseras via e-post eller i mobiltelefonen är alltså en viktig del av den källkritiska analysen. Samtidigt är det svårt då vi inte vet exakt hur dessa algoritmer fungerar.

Rekommendationstjänster

En typ av tjänster som också bygger på användargenererat material är rekommendationstjänster, där användare betygsätter och kommenterar varor och tjänster. Det finns vissa likheter med diskussionsforum i det att de som bidrar ofta använder en pseudonym och att det är viktigt att vara uppmärksam på om rekommendationerna eller recensionerna innehåller kommersiella eller andra intressen från de som är part i målet. I de flesta fall finns det också kommersiella intressen hos dem som äger rekommendationstjänsterna. De är en del av e-handel (t ex Amazon) eller förmedlar kontakter med e-handel (t ex TripAdvisor). Det finns emellertid också exempel på publika bibliotekssystem som använder sig av en rekommendationstjänst (t ex Ex Libris bX). Recensioner är nästan alltid sammankopplade med betygsättning av varan eller tjänsten som recenseras och utnyttjar på så vis möjligheten att skapa kvantitativa mått baserat på uppgifter från ett potentiellt stort antal deltagare, något som också utnyttjas för trovärdighetsbedömningar (Metzger, Flanagin & Medders, 2010). Rekommendationstjänster bygger i regel på en algoritm som skapar en filtrering där innehållet i tjänsten viktas utifrån användares interaktion och där viktningen därför ofta sker olika beroende på vem det är som är inloggad (Haider & Sundin, 2016). Beroende på vad man tidigare har bidragit med (recensioner, gillanden etc.), vilket nätbetende man har,

profilinställningar och andra specifika faktorer får man ta del av olika information om exempelvis erbjudanden eller tips. Det är därför viktigt att vara uppmärksam på att vad man tar del av ofta styrs av kommersiella intressen på ett mer invecklat vis än vad man kanske först tänker sig.

Faktaresurser

Ett extremt exempel på hur det finns svårigheter att bedöma information utifrån vem som är upphov utgörs av resurser som bygger på öppna data, det vill säga fritt tillgänglig information som sammanställs i databaser. Dessa tjänster exemplifierar hur kunskap allt oftare tycks presenteras som numeriska värden. Exempel som här kan nämnas är statistisk från WHO, UNESCO och SCB, det vill säga data som samlats in och tillgängliggjorts av en organisation och som sedan kan återanvändas i andra sammanhang. Factlab är ett exempel på tjänst som ställer samman och tillgängliggör data från olika leverantörer och gör dem möjliga att jämföra med varandra. Ett annat exempel är WolframAlpha som är en databas vars mål är att "make all systematic knowledge immediately computable and accessible to everyone" (WolframAlpha 2016). Ett tredje exempel är Gapminder (www.gapminder.org) som sammanställer uppgifter om global utveckling. De olika tjänsterna skiljer sig åt, men de har det gemensamt att kunskap om företeelser främst presenteras i form av numeriska värden som kan illustreras grafiskt. "Författarskapet" är uppdelat på en lång rad aktörer: den organisation som samlat in data, de som väljer ut vad som ska presenteras, och programmerarna som bidrar till att göra jämförelser mellan data möjliga och som visualiserar dessa relationer. Även här kan god kännedom om ämnesområdet och om de underliggande dataseten underlätta bedömningen av rimligheten i de resultat som visas (Johansson, 2012).

Exemplet uppslagsverk

Uppslagsverk kan sägas utgöra en viktig del av ett kunskapssamhälles infrastruktur. Respekterade uppslagsverk har bidragit till att den etablerade kunskapen förankrats och framställts som viktig. I Sverige har enbart under 1900-talet uppslagsverk kommit och gått. Nordisk familjebok, Svensk uppslagsbok, Bra Böcker och Nationalencyklopedin är enbart några exempel. Traditionellt publicerade uppslagsverk, där en redaktion tillsammans med ämnesexperter publicerade artiklar från A till Ö, är dyra att producera. Förlagets auktoritet och rykte, som inte minst skapades genom samarbetet med akademiker och andra ämnesexperter, garanterade uppslagsverkets trovärdighet. Uppslagsverk utgör inte enbart en kunskapskälla, utan också ett instrument för att värdera om en företeelse har ansetts viktig nog att beredas plats i en kostsam tryckt publikation. Under 1990-talet publicerade etablerade förlag CD-ROM-versioner av de tryckta publikationerna, men utöver sökfunktioner, hyperlänkar och inslag av multimedia var det samma slags författarskap som i de tryckta versionerna.

I och med lanseringen av Wikipedia år 2001 förändrades förutsättningarna dramatiskt inte bara för produktion utan också för hur uppslagsverk förmedlas och söks. Wikipedia bygger på en teknisk wiki-plattform som gör det möjligt för både inloggade och anonyma skribenter att föreslå artiklar, bidra med innehåll, rätta andras artiklar, länka artiklar, lägga till

källhänvisningar, rösta om artiklars kvalitet och relevans, samt mer allmänt delta i Wikipedia-gemenskapens många aktiviteter. Wikipedia bygger med andra ord en synnerligen kollaborativ arbetsform där inte bara människor samarbetar utan också robotar som automatiskt korrigerar tydliga felaktigheter eller skapar nya artiklar. En och samma artikel kan bestå av hundratals olika bidrag. Vissa av dessa bidrag görs gjorts av personer med hög traditionell legitimitet i form av utbildning, medan andra bidrag görs av amatörer. Enskilda bidrag såväl som hela artiklar kan ha olika kvalitet, och vissa skribenters texter innehåller medvetna eller omedvetna fel. Vem som helst kan bidra med vad som helst, men det system av skribenter, policy-texter om uppförande, tekniska förutsättningar samt hur Wikipedia fungerar tillsammans med det övriga nätet medför att felaktigheter många gånger hittas snabbt och rättas till.

Varje gång en ändring görs i en artikel skapas en ny version och alla versioner finns tillgängliga under fliken ”Historik”. I artiklar som bygger på många bidrag finns det därmed inte enbart en artikel utan hundratals versioner som ligger som lager på lager ovanpå den ursprungliga. När man hänvisar till en artikel i Wikipedia bör man därför använda en så kallad permanent länk till en specifik version av en artikel. Därigenom är det alltid möjligt att gå tillbaka till just den versionen även om det har gjorts ändringar i artikeln efter det att den har refererats. Jämfört med Nationalencyklopedin får Wikipedia trovärdighet genom att så många människor bidrar till att försöka se till att det blir rätt. Studier har flera gånger visat att kvaliteten på innehållet står sig väl mot exempelvis Encyclopaedia Britannica (Giles, 2005). Det innebär emellertid inte att den som ska granska en artikel i Wikipedia kan luta sig tillbaka, utan måste, om det är viktigt, gå in på en enskild artikel och studera såväl historiken som artikelns Diskussionsida och eventuella referenser. Genom att klicka på ”Diskussion” kan läsaren ta del av de eventuella diskussioner om artikelns innehåll och organisation som har förts. För kontroversiella ämnen kan inte sällan diskussionsidan vara längre än själva artikeln. Historik, diskussion och andra uppgifter om artikeln kan kallas för artikelns paratext (Genette, 1997). Även traditionella uppslagsverk har paratexter i form av index, hänvisningar och ibland källförteckningar, men i Wikipedia ser de annorlunda ut. Wikipedia skiljer sig också från både äldre uppslagsverk och från många andra användargenererade medier genom att uppslagsverket är framvuxet i en öppenhetkultur som lyfter fram betydelsen av fritt tillgänglig information. Det medför i sin tur att texter skrivna för Wikipedia, till skillnad från upphovsrättsskyddade texter, kan dyka upp i andra sammanhang genom att det infogas i nya tjänster (s k mash-up). Wikipedia, som vare sig reklamfinansieras eller säljer vidare uppgifter om användares interaktioner, bygger på människors frivilliga arbetsinsatser samt på donationer.

Samspelet mellan traditionella och nyare medier

När användargenererade medier, ibland i par med sökmotorer, många gånger har kommit att ersätta traditionella medier som ingång till information (se Del 2 av denna modul) finns det fog för att påpeka att sociala medier många gånger samspekar med traditionella medier. I Facebook och Twitter är en viktig ingrediens att etablerade mediers innehåll delas och svenska dagstidningar får mycket trafik från sociala medier, inte minst från Facebook (Bäck, Bäck & Gustafsson, 2015). Det har i sin tur gjort att traditionella medier anpassat sig till

sociala mediernas och sökmotorers sätt att fungera (Strömbäck 2015a; 2015b) och till hur människor väljer att dela (Bäck, Bäck & Gustafsson, 2015). En konsekvens är att nyhetsmedier strävar efter att få många delningar, klick och gillanden, vilket premierar det uppseendeväckande snarare än det lågmälda resoneraandet. Användarna av sociala medier får i sin tur del av ett nyhetsflöde som baserar sig både på personliga rekommendationer och på vad algoritmen, utifrån tidigare beteenden, tror att användaren vill ha (se Del 2 av denna modul).

Även i Wikipedia spelar traditionella medier en viktig roll. Wikipedia bygger, utöver tekniken i sig, på ett antal grundprinciper, policyer och riktlinjer. En av dessa är riktlinjen om att Wikipedia inte ska innehålla uppgifter som inte har varit publicerade tidigare (Wikipedia 2016-05-11). Med andra ord ska de påståenden som görs i Wikipedia kunna verifieras med en källa utanför Wikipedia. Vid en diskussion mellan författare på Wikipedia om vad som ska stå i en artikel kan auktoriteten hos de källor som verifierar ett påstående användas som argument för att ett specifikt påstående är mera korrekt än ett annat (Sundin, 2011). På svenska Wikipedia talar man till och med i en essä om ”trovärdighetshierarki” mellan olika källor. Vetenskapliga artiklar och avhandlingar hamnar högst upp medan källor från sociala medier och diskussionsforum rankas lägst (Wikipedia 2016-01-11). På så sätt är traditionella mediernas auktoritet och olika genrers hierarki giltig också i Wikipedia. Det kollaborativa uppslagsverket Wikipedia kan därför på en gång sägas vara radikalt nytt avseende hur det skrivs, av vem, hur det underhålls, och hur det tillgängliggörs, och ganska traditionellt avseende synen på etablerade mediernas auktoritet.

Att integrera källkritisk analys i undervisningen

Vid källkritisk analys av användargenererade medier i undervisningen blir det aktuellt med samma grundläggande utgångspunkter som de som presenteras i Del 3 av denna modul, nämligen att föra källkritiska resonemang ofta och i anslutning till flera olika ämnen. Diskussionerna kan innefatta frågan om hur en webbsida bidrar med kunskap och i vilken utsträckning kunskapen är relevant för det syfte för vilken information söks. Att de källkritiska diskussionerna blir en naturlig del i samtalet i klassrummet innebär inte att de inte också ibland bör få vara i särskilt centrum för uppgifter, men gärna uppgifter som på ett eller annat vis också berör ämnet.

I anslutning till källkritisk metod talar man ibland om att en källa utgör evidens eller bevis för vad som skedde eller hur förhållandena var. Men en källa kan också innehålla *performativa yttranden* som genom sin existens utgör evidens för hur någon har velat framställa en situation (t ex genom att lyfta fram sin egen förträfflighet), även om de kanske inte tillförlitligt beskriver situationen (Jarrick & Söderberg, 2001). Beroende på hur källan ska användas kan även performativa yttranden vara både relevanta och trovärdiga. Detsamma gäller källor som ger ett specifikt perspektiv på en fråga eller situation. Att det finns ett behov av att föra en diskussion kring vilken kunskap som efterfrågas i olika sammanhang visar studier som uppmärksammar en dikotomi mellan fakta och åsikter i skolan. Uttrycket *fakta* används ofta för att benämna neutrala uppgifter vilket vanligen är vad eleverna premierar i den svenska skolan (Gärdén m fl, 2014). I de studier som vi

tidigare har hänvisat till (Francke, Sundin & Limberg, 2011; Sundin & Francke, 2009) framkommer det till exempel tydligt att eleverna kopplade samman vissa genrer med fakta och andra med åsikter. De utnyttjade därför i vissa fall genretillhörighet som ett sätt att snabbt välja bort resurser som de uppfattade förmedlade åsikter och som därför bedömdes som mindre trovärdiga eller relevanta. En genre som förknippades nära med åsikter var bloggar, medan uppslagsverk ofta ansågs innehålla fakta och därför uppfattades som användbara i skolan.

Ett sätt att skapa fördjupad förståelse för hur olika genrer, inklusive användargenererade medier, fungerar och är uppbyggda kan vara att själv producera källor i genren. Ni kan exempelvis skriva kollaborativt i Wikipedia (eller annan wiki) eller ha en klassblogg som eleverna skriver i (se t ex Thydell, 2016; Surmonen m fl, 2012). Sådant kollaborativt arbete kan ge upphov till diskussioner om hur man själv skapar källor som framstår som trovärdiga. Det kan dessutom öka förståelsen för de tekniska förutsättningarna för produktion av innehåll på en viss plattform och för de konventioner som finns för hur man skriver i en genre. Vad man producerar kan anpassas efter ålder och ämne. Fördelen med bloggar eller wikis är också att de kan skapas i skarpt läge med läsare som behöver övertygas och imponeras på. Det går också då att studera hur det man har producerat blir sökbart (se Del 2 av denna modul) i olika söktjänster. Vid skrivande i Wikipedia blir det kravet än mer aktuellt eftersom man då är del av Wikipedia-gemenskapen som mycket väl kan ha synpunkter på bidragen. Det är en viktig faktor att överväga som lärare innan man använder Wikipedia som plattform för skrivande (jmf Thydell, 2016).

Källkritisk analys kräver ofta visst detektivarbete. En detektivs inställning är till exempel användbar för att utforska och försöka följa upp ursprunget till ett viralt inlägg som får spridning i sociala medier. Virala inlägg kan utsättas för källkritisk analys som innefattar till exempel att jämföra olika påståenden eller källor med varandra, att försöka identifiera ursprunget för text, bild eller video med hjälp av olika sökmotorer och att försöka komma fram till vem som ligger bakom publicering och spridning. På så vis uppmuntras också till eftertanke och ett kritiskt förhållningssätt när man själv är den som överväger att sprida vidare ett budskap via en mer eller mindre tillförlitlig källa.

Avslutande ord

De många publiceringsformer som vuxit fram med internet förändrar villkoren för källkritik. Det är inte enbart så att källkritik har blivit viktigare när en del av den traditionella förhandsgranskningen av publicerade texter har försvunnit. Vi menar att de källkritiska metoder vi använder även behöver anpassas till dagens medieformat. Framförallt har vi velat visa att det i många fall är otillräckligt att bedöma en text efter en traditionell syn på författaren. Vi vill understryka betydelsen av att förstå produktionsförhållanden och de ekonomiska, politiska, juridiska och kulturella faktorer som påverkar hur källor skapas och används. Att fördjupa kunskapen om olika genrer blir särskilt angeläget när det gäller användargenererade medier, dels därför att det är lätt att generalisera kring dem, dels för att deras interaktiva natur ofta uppmuntrar till att försöka förstå hur olika gemenskaper skapas kring dem. Vi vill också peka på betydelsen av att se källkritik i ljuset av sökkritik (se Del 2

av denna modul). Inte minst i vardagen tenderar vi att förlita oss på algoritmernas viktning av information.

Referenser

- Alexanderson, K. (2012). *Källkritik på Internet*. (SE:s Internetguide, nr 25). Stockholm: .SE (Stiftelsen för Internetinfrastruktur). <https://www.iis.se/?pdf-wrapper=1&pdf-file=Kallkritik-pa-Internet.pdf> [2016-08-01]
- Barthes, R. (1977/1968). The death of the author. I: R. Barthes, *Image, music, text*. Övers. och red. S. Heath. London: Fontana Press. 142-148.
- Bucher, T. (2012). Want to be on the top? Algorithmic power and the threat of invisibility on Facebook. *New Media & Society*, 14(7), 1164-1180.
- Bäck, E., Bäck, H. & Gustafsson, N. (2015). *Ungas politiska deltagande: Nya former och aktivitet genom sociala medier?* Rapport för Demokratiutredningen. <https://demokratiutredningen.files.wordpress.com/2015/04/bc3a4ck-bc3a4ck-gustafsson-ungas-politiska-deltagande.pdf> [2016-08-04]
- Doty, C. (2015). Social epistemology and cognitive authority in online comments about vaccine safety. *iConference2015 Proceedings*. <http://hdl.handle.net/2142/73664> [2016-06-13]
- Drum, K. (2015). Blogging isn't dead: But old-school blogging is definitely dying. *Mother Jones* (31 January). <http://www.motherjones.com/kevin-drum/2015/01/blogging-isnt-dead-old-school-blogging-definitely-dying> [2016-08-04]
- Foucault, M. (1993/1969). Vad är en författare? Övers. H. Killander. I: C. Entzenberg & C. Hansson (red.), *Modern litteraturteori: Från rysk formalism till dekonstruktion*. Del 2. Lund: Studentlitteratur. 329-347.
- Francke, H. & Sundin, O. (2010). An inside view: Credibility in Wikipedia from the perspective of editors. *Information Research*, 15(3), Special supplement: Proceedings of the Seventh International Conference on Conceptions of Library and Information Science, London, 21-24 June, 2010. <http://informationr.net/ir/15-3/colis7/colis702.html> [2016-06-17]
- Francke, H., Sundin, O. & Limberg, L. (2011). Debating credibility: The shaping of information literacies in upper secondary school. *Journal of Documentation*, 67(4), 675-694.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giles, J. (2005). Internet encyclopaedias go head to head. *Nature*, (438), 900-901.
- Gärdén, C., Francke, H., Lundh, A. H. & Limberg, L. (2014). A matter of facts? Linguistic tools in the context of information seeking and use in schools. *Information Research*, 19(4), Special supplement: Proceedings of ISIC, the Information Behaviour Conference, Leeds, 2-5 September, 2014: Part 1, (paper isic07). <http://informationr.net/ir/19-4/isic/isic07.html> [2016-08-04]

- Haider, J. & Sundin, O. (2016). *Algoritmer i sambället*. Stockholm: Regeringskansliet, Kansliet för strategi- och samtidsfrågor. Tillgänglig från:
<http://lup.lub.lu.se/search/record/8851321/file/8851333.pdf> [2016-06-07].
- Halavais, A. (2016). The blogosphere and its problems: Web 2.0 undermining civic Webspaces. *First Monday*, 21(6).
<http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/6788/5518> [2016-08-04]
- Jarrick, A. & Söderberg, J. (2001). *Praktisk historieteori*. 4:e uppl. Stockholm: Stockholms universitet, Ekonomisk-historiska institutionen.
- Johansson, V. (2012). *A time and place for everything? Social visualisation tools and critical literacies*. Borås: Valfrid.
- Kaye, B. K. & Johnson, T. J. (2011). Hot diggity blog: A cluster analysis examining motivations and other factors for why people judge different types of blogs as credible. *Mass Communication and Society*, 14(2), 236-263.
- Kjellberg, S. (2010). I am a blogging researcher: Motivations for blogging in a scholarly context. *First Monday*, 15(8).
<http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/2962/2580> [2016-06-17]
- Lankes, R. D. (2008). Trusting the Internet: New approaches to credibility tools. I: M. J. Metzger & A. J. Flanagin (red.), *Digital media, youth and credibility*. Cambridge, MA: MIT Press. 101-122.
- Limberg, L. & Folkesson, L. (2006). *Undervisning i informationssökning: Slutrapport från projektet Informationssökning, didaktik och lärande (IDOL)*. Borås: Valfrid.
- Metzger, M. J., Flanagin, A. J. & Medders, R. B. (2010). Social and heuristic approaches to credibility evaluation online. *Journal of Communication*, 60(3), 413-439.
- Rettberg, J. W. (2008). *Blogging*. Cambridge: Polity.
- Rodgers, S. & Chen, Q. (2005). Internet community group participation: Psychosocial benefits for women with breast cancer. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(4), doi:10.1111/j.1083-6101.2005.tb00268.x
- Savolainen, R. (2011). Judging the quality and credibility of information in Internet discussion forums. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62(7), 1243-1256.
- Sormunen, E., Heinström, J., Romu, L. & Turunen, R. (2012). A method for the analysis of information use in source-based writing. *Information Research*, 17(4), paper 535.
<http://informationr.net/ir/17-4/paper535.html> [2016-09-14]
- Strömbäck, J. (2015a). *Demokratien och det förändrade medielandskapet: Mot ökade kunskapslyfter och deltagandelyfter? Rapport för Demokratiutredningen*.
<https://demokratiutredningen.files.wordpress.com/2015/04/strc3b6mbc3a4ck-demokratien-och-det-fc3b6rc3a4ndrade-medielandskapet.pdf> [2016-08-04]

- Strömbäck, J. (2015b). Framtidens medielandskap, demokratin och den sociala sammanhållningen. I: *Om Sverige i framtiden: En antologi om digitaliseringens möjligheter* (SOU 2015:65). Delbetänkande av Medieutredningen. Fritzes: Stockholm. 341-367.
- Sundin, O. (2011). Janitors of knowledge: Constructing knowledge in the everyday life of Wikipedia editors. *Journal of Documentation*, 67(5), 840-862.
- Sundin, O. (2015). Invisible Search: Information Literacy in the Swedish curriculum for compulsory schools. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 10, 193-209.
- Sundin, O. & Francke, H. (2009). In search of credibility: Pupils' information practices in learning environments. *Information Research*, 14(4), paper 418. <http://informationr.net/ir/14-4/paper418.html> [2016-06-17]
- Thydell, G. (2016). *Elever skriver på Wikipedia: Om att utveckla ett vetenskapligt förhållningsätt*. (Skolportens numrerade artikelserie för utvecklingsarbete i skolan; 6/2016). Skolporten & Nacka kommun. <http://www.skolporten.se/app/uploads/2016/04/undervisning-larande-6-2016.pdf> [2016-09-14]
- Wikipedia (2016-05-11). Källhänvisningar. <https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:Källhänvisningar&oldid=34757805> [2016-06-07]
- Wikipedia (2016-01-16). Trovärdiga källor. https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:Trovärdiga_källor&oldid=32445582 [2016-06-07]
- Wilson, P. (1983). *Second-hand knowledge: An inquiry into cognitive authority*. Westport, CT & London: Greenwood Press.
- WolframAlpha (2016). *Making the world's knowledge computable*. <https://www.wolframalpha.com/about.html> [2016-08-09]